

BATI AFRİKA'DA KÂDIRİYYE TARİKATI MENSUPLARININ ISLAHAT HAREKETLERİ*

Mervyn HİSKETT
Çeviren: Kadir ÖZKÖSE**

Giriş

13/19. yüzyıl Merkezî ve Batı Sudan coğrafyası çok sayıda önemli aksiyon hareketine sahne olmuştur. Farklı boyutlarda değerlendirildiğinde, her ne kadar başka amaçları gütseler de bu tepki hareketleri siyasî ve dinî gayelere matuf bulunmaktaydı. Özel amaçlarından birisi, bu makalede ele alacağımız sömürgecilik öncesi erken dönemde görülmektedir. Diğerleri ise daha sonraki süreçte ortaya çıkmaktadır. Onları da bir sonraki çalışmamızda ele almaya çalışacağız. İlk değerlendirmemizi Sudan örneğini ortaya koyarak, o dönemde etkili olan İslâmî hareketlerin İslâm dünyasına nasıl etki ettiğini ortaya koyarak ele almaya çalışacağız.

1. SÖMÜRGEÇİLİK ÖNCESİ DÖNEMDE BATI AFRİKA'NIN GENEL DURUMU

1008/1600 yılına kadar İslâm dünyası huzurlu ve güçlü bir yapı arz etmekteydi. Orta Doğu'nun İslâm coğrafyası, güçlü Müslüman hanedanlıkların elinde bulunmaktaydı. Gayr-i İslâmî bir otoritenin tesisine yol açacak adımlara fırsat verilmemekteydi. Hint coğrafyasındaki Müslüman devletlerle Osmanlı Türkleri, güçlü siyasî otoritelere sahipti. Mısır, Kuzey Afrika ve Balkanlar Osmanlıların kontrolü altındaydı. On beşinci yüzyılın sonlarında Müslümanların İspanya'yı kaybettikleri,

* Mervyn Hiskett'in 1984 yılında New York'ta yayınlanan *the Development of Islam in West Africa* isimli eserinin 157-171. sayfaları arasında yer alan "Jihads in the pre-colonial Period" başlıklı onuncu bölümün çevirisidir. Çeviri yaparken, metnin aslına sadık kalmaya özen gösterdik. Fakat metnin anlam boyutunu değiştirmemek kaydıyla, tercümenin akıcı ve anlaşılır bir üslûpta olmasına da özen gösterdik. Tercümesini yaptığımız bölümün Türkçe'si olan "Sömürgecilik Öncesi Cihad Hareketleri" ibaresi yerine, bu hareketin ekseriyetle Kâdiriyye tarikatı mensuplarınınca gerçekleştirilmiş olması ve bu hareketin silâhlı mücadele yönünden ziyâde, ıslahat hareketlerinin ağırlıklı olması nedeniyle yukarıdaki şekliyle takdim etmeyi daha uygun gördük. Alt başlıkları isimlendirirken de metinde geçen ifadenin tam çevirisinden çok içeriği yansıtacak, daha yerinde bir ifade ile sunmaya çalıştık. Bunun dışında metinde herhangi bir ilâve ve çıkarımda bulunmamaya özen gösterdik. (çev.)

** Yrd.Doç.Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. kozkose@cumhuriyet.edu.tr

Portekiz ve İspanyalı Hıristiyanların Kuzey Afrika devlet ve eyaletlerini tehdit eder konuma geldikleri bir gerçektir. 979/1571 yılında Osmanlı donanması Leponto Savaşı'nda Hıristiyanlar karşısında yenilgiye uğradı. Fakat bu, o kadar çok büyütülecek çapta bir olay değildi. 986/1578 yılında Mevlây Ahmed Mansûr'un kardeşi Portekizlilere karşı el-Kasru'l-Kebîr'de önemli zaferler elde edince, bunun rövanşı alınmış oldu. Gösterdiği üstün başarılarla Mevlây Ahmed'e, sadece Allah'ın yardımı sonucu zaferler kazanan *Fatih* gözüyle bakılmadı, aynı zamanda kendisine *Beklenen Mehdî* de denilmeye başlandı. İslâm, Hıristiyan coğrafyalarında hızla yayılmakta, Hıristiyanların İslâm dünyasını tehdidi pek düşünülmemekte ve Müslümanlar hayatlarından emin bir şekilde yaşamaktaydılar. Bununla birlikte, Avrupa'nın Hıristiyan güçleri hızla yükselişe geçerken, 1008/1660 yılından itibaren Fas'ın Şerîf Sa'dî Hanedanlığı ile Osmanlı Devleti gerileme sürecine geçmekteydi. Takip eden iki yüz yıllık süre içerisinde bu durum böyle devam etti. Bonaparte'ın liderliğinde Fransa, 1213/1798 yılında Mısır'a çıkarma yaptı ve kısa zamanda ülkeyi işgal etti. Fransızlar, bölgenin yeni sahipleri konumuna gelen İngiltere'nin desteği ile Mısır'dan çıkartıldı. İngiltere Hindistan'da 1170/1757 yılında Plassey Savaşı'nı kazandı. 1213/1795 yılında Mysore Sultanı'nı mağlup etti. On sekizinci yüzyıldan itibaren Hint yarımadasındaki Müslümanların çoğunu egemenlikleri altına aldı. Sömürge güçlerinin himayesi altında Hıristiyan misyonerler, İslâm'a karşı gittikçe artan saldırgan tutum sergilediler. Aslında misyonerler Hindistan'da ulema ile söz düellosuna girmekten kaçınmaktaydılar.

Ortaya çıkan bu talihsizlik ve uğursuzluklar Müslümanlar arasında reaksiyona yol açmaya başladı. Bir kısım Müslümanlar, beliren bu süreci takdir-i ilâhî diye kabul edip zamanla benimsemeye çalışırken, diğer Müslümanlar başlarına musallat olan belâları defetmek için değişik yollara başvurmaktaydılar. Bunların en canlı örneği, Vehhâbî mezhebi idi. Radikal ve fundemantalist ıslahatçı Müslümanlar, Hz. Peygamber'in öngördüğü sade İslâm anlayışını tekrar gündeme getirmekte ve özellikle sûfilere karşı düşmanlık duymaktaydılar. Onlar sûfilîği, türbe ziyaretlerini, evliya kerametleri gibi tasavvufî uygulamaları Kur'an ve sünnetin ruhuna aykırı görmekteydiler. Vehhâbî düşünceleri tüm İslâm dünyasında yaygınlık kazanmaktaydı. Vehhâbî doktrinlerine karşı çıkan ve ihya düşüncesini benimseyen başka ıslahatçılar da bulunmaktaydı. Dolayısıyla, ıslahat çizgisinin tek çeşit olmadığını görmekteyiz.

Bunlardan birisi, Mısır'daki Ezher'de hayatiyetini sürdüren sûfî akımlardır. Vehhâbîlerin etkisiyle Mısır sûfilîleri, Vehhâbî düşüncelerini ve yaşam tarzlarını benimsemekteydi. Halvetiyye tarikatı bir akım halinde bulunmaktaydı. Klâsik yapıya sahip bulunan Kâdiriyye tarikatı yeni bir yapı arz etmeye başladı. Sonunda Kâdiriyye tarikatı, yeni ve güçlü Ticaniyye isimli bir tarikatın ortaya çıkmasını sağladı. Fakat daha çok da Mağrib ve Merkezî Sudan'da canlı bir hareket haline geldi.

Dünya siyasetine İslâm dünyasının tepkisi yalnızca sûfî hareketten ibaret değildi. Müslümanların çoğu Hıristiyan işgalcilerini ve sömürgecilerini kıyametin alâmeti olarak addetmekteydi. Yine, Müslümanlar inanmaktaydılar ki Allah, kıyametten önce dünyanın sonunda tüm dünyayı nizama sokacak Mehdî'yi göndere-

cekti. Mehdî, zulüm ve küfrü ortadan kaldıracak, gerçek anlamda İslâm adaletini, gerçek İslâm inancını benimsettirecek şahsiyettir. Fakat ondan önce, her yüzyılın başında onun habercisi olarak bir *müceddid* gelecektir. 1785 yılı Kasım ayının dördüncü günü yeni bir İslâmî yüzyılın başlangıcı (hicrî 1200) idi. Yüzyılın müceddidi gerekliydi. Mehdî'nin gelmesinin de çok yakın olduğu düşünülmekteydi. Mağrib ve Merkezî Sudan'da 13/19. yüzyılda gelişen olaylar bu duyguyu daha fazla canlandırmıştır.

2. BATI AFRIKA'DA ORTAYA ÇIKAN İLK ISLAHAT HAREKETLERİNİN NÜFUZU

Murâbitlar tarihi hakkında kısa bir değerlendirme yapmak istiyoruz. 5/11. yüzyıl ile 13/19. yüzyılda Hausa ve Nijer bölgelerinde ortaya çıkan ıslahat hareketlerinin Murâbit hareketi ile bir bağlantısı var mı, önce ona bakmamız gerekmektedir. Yıllar boyunca hakikate aşına ıslahat önderlerine daha çok Sanhaja halkı arasında rastlanmaktaydı. 13/19. yüzyılda kaleme alınan eserler, ıslahat önderlerinin biyografilerinden bahsetmekteydi. Anlatılan bu cihad öykülerine Senegal'deki İslâmî hareketleri, Shurbubba cihadını, Alfa Ba öyküsünü ve Abdülkâdir el-Cezâirî'nin cihadını örnek verebiliriz. Daha sonraki dönemde yaşayan mücadeleci gruplar daha önceki dönemde ortaya çıkan önde gelen cihad önderlerini tanımakta ve benimsemekteydi. Kaleme aldıkları eserlerinde kendilerine Senegalli maneviyat ve cihad önderlerini örnek ittihaz etmekteydiler. Aslında Senegal, Hausa'dan çok uzak ve farklı bir coğrafya değildi. Bununla birlikte, Hausa ve çevre bölgelerde değişik sosyal ve politik zümreler bulunmaktaydı.

Muzaffer cihad önderlerinin başında Kunta şeyhleri gelmektedir. Takva ve verası ile tanınan Mebruk şeyhi Sîdî Ahmed el-Bekkâî, meşhur maneviyat önderlerinden Kunta şeyhi Sîdî el-Muhtâr el-Kebîr söyleyebileceğimiz iki önemli örnek şahsiyettir. Hausa ve Nijer bölgelerinde yaşayan ulemanın çoğu Kâdiriyye tarikatına mensuptu. Kunta halkı genelde tasavvufî meşrepte ve ticaretle uğraşan kitlelerdi. Dolayısıyla reaksiyoner ve direniş ruhlu kitleler değildi.

Daha radikal tutum sergileyen kitle, Ineslemen Tuaregleri'dir. 11/17. yüzyılın ilk yarısında Arawan'da İslâmî bir hareket oluşturmaya çalıştılar. Agades'te Ineslemenli lider Hadabada yüzyılın sonunda bir cihad başlattı. Agades, Hausa ile sıkı temas halindeydi. Diğer mücahid Tuareg liderleri gibi Hadabada'nın hareketi bölgede ıslahat ve ihya girişimlerinin başarılı olmasına yardımcı olmaktadır.

13/19. yüzyıl ıslahat hareketlerinin tutum ve eylemlerinde, düşünce ve fikirlerinde farklı çizgiler görülmektedir. Her birinin az veya çok nüfuz ettiği bir coğrafî alan bulunmaktadır. Batı ve Merkezî Sudan'daki ıslahat hareketleri daha çok Mehdîlik ve sûfilik çizgisinde ortaya çıkmaktadır. Sudanlı Müslümanlar, birkaç asırdır Kuzey Afrika İslâm düşüncesinden etkilenmekteydi. Dolayısıyla bu noktada, ulemanın bölgeye devrimci bir ruh taşıdığından bahsedebiliriz. Çünkü benimsenen ıslahat çizgisi Sudan toplumunun sosyal yapısına uygun bir platformda gerçekleşmekteydi.

3. GObİR'DE MÜSLÜMAN FÜLÂNİLER

Hausalılar arasında Şehu diye bilinen Şeyh Osmân b. Muhammed b. Osmân b. Sâlih, 1168/1754-5 tarihinde dünyaya geldi. Bu tarihe kadar Fodiawalı Müslüman

Fülânîler, Gobir'e bağlı Habe hanedanlıklarında yaşayan ve tanınan kitlelerdi. Onlar entelektüel bir aile olup Ehl-i sünnet mezheplerinden Mâlikî öğretilerine bağlı müderrislerdi. Mâlikî mezhebinin bölgede tanıtılmasında ve çok sayıda öğrencinin yetişmesinde emeği geçen bir aile idi.

1188/1764 yılından 1219/1804 yılına kadar Şehu Osmân, kardeşi Abdullah b. Muhammed ve Toronkawalı bir grup halifesi ile Gobir, Zamfara, Katsina ve Kebbi'de bir İslâmî direniş hareketi başlattı. 1178/1764 yılında Zamfara Hanedanlığı'nın başkenti olan Birnin Zamfara, 12/18. yüzyıl sonlarında Zamfara'yı işgal ve talan eden Gobirawa tarafından yağmalandı. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında ve bundan önceki yüzyılda Zamfara, önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Gobirawa'nın istilâları ile Birnin Zamfara'nın düşmesi ve ortaya çıkan olumsuz şartlar Şehu'nun irşad faaliyetine zemin hazırlamaktaydı. Özellikle dikkatini ateist Gobir hanedanları üzerine çevirdiği zaman bu durum daha bariz bir şekilde ortaya çıkmaktaydı. Kebbi ve Katsina da Gobir istilâsından çok ıstırap çekmekteydi. Dolayısıyla Kebbi ve Katsina halkları da Şehu'nun davetine icabet etmeye hazır bir yapıda bulunmaktaydı. İslahatçıların geleneksel tutumu, silâhlı mücadeleyi başlatmadan önce tebliğ faaliyetini gerçekleştirmektir. Genellikle onlar siyasî, iktisadî ve içtimaî yapıdan hoşnutsuzluk duymaktaydılar. Müslüman Fülânî davetçiler geleneksel İslâm düşüncesine, bid'at ve hurafe anlayışına tavır koymakta, Sünnî İslâm düşüncesini benimseyen bir toplum vücuda getirmeyi gaye edinmekteydiler. Ahlâkî ve dinî söylemleri ile siyasî hedefler gütmekteydiler. İslahatçı hareketler dört kadından fazla evliliklere, namaz ve diğer ibadetlerin yanlış bir şekilde icra edilmesine, mirasın şeriat dışı bir şekilde taksim edilmesine karşı çıkmaktaydılar. İçinde yaşadıkları toplum geleneksel bir tarzda idare edilmekte ve devlet kuruluşlarının İslâmî bir hedef gütmesi söz konusu olmamaktaydı. Senegambialı ıslahatçılar gibi Hausalı ıslahatçılar da dönemin idarecilerini benimsememekte, onlara göre sultan yönetiminde Allah'ın rızasını gözetmelidir. Bu duygu on sekizinci yüzyılda halkın desteğiyle daha çok güçlendi. O dönemde İslâm, hayatın tüm katmanlarında, toplumun tüm birimlerine kadar etkili bir konuma gelmeye başladı. Müslüman olduklarını iddia eden kitlelerin İslâm'ı bir bütün olarak benimsemelerini gaye edinen Hausalı ıslahatçılar, Senegambialı ıslahatçılar gibi Müslümanların bilinçli bir yaşam sürmelerini arzulamaktaydılar. Kişinin iman ve küfür çizgisinden birini tercih etmesi, İslâm dışı kitleleri taklit etmemesi önerilmekteydi.

Şehu vaazlarında, Gobir sarayının siyasî yapısına vurgu yapmakta ve son derece siyasî içerikli söylemlerde bulunmaktaydı. Bu anlayışın gereği olarak, Gobir'in yaşlı sultanı Bawa Jan Gwarzo ve haleflerini irşada çalışmakta, onları İslâm çizgisine çekmeye gayret etmekteydi. Şehu'nun mücadelecî ruhu başlangıçta silâhlı mücadeleden uzaktı. Fakat Gobir sultanlarını ikna ve irşad bir anlam ifade etmeyince, sonradan silâhlı mücadeleye koyuldu. 1212/1797 yılında taraftarlarına, savaş hazırlıklarını başlatmaları emrini vermişti. Onun emri ile girişilen savaşa hazırlık safhası tam yedi yıl sürdü. Müslüman Fülânî güçleri ile Habe Krallığı arasındaki ilk savaş ise 1219/1804 yılında gerçekleşti. Müslümanlar bu savaşa cihad adını verdi.

İşi bu noktaya getiren etkenler nelerdir? Bunlardan birincisi, Müslüman Fülânîlerin uzun süre devam eden İslâmî eğitim tarzıdır. Fülânî eğitim kurumların-

da İslâm birliği düşüncesi öngörülmekte ve tüm İslâm dünyasının tek yürek haline gelmesi şuuru kazandırılmaktaydı. Verilen temel eğitimle inananların, Ehl-i sünnet inancına sahip olmaları, Peygamber (s.)'in sünnet-i seniyyesine aykırı her hareketten kaçınmaları sağlanmaktaydı. Silâhlı mücadelenin başlamasına yol açan ve ittihâd-ı İslâm düşüncesini benimsemelerini sağlayan diğer bir faktör, hac ibadeti idi. Hac ibadeti Müslümanların İslâm dünyasının her bir ferdiyle birliktelik sağlanmasında en fazla etkili ve en güçlü bir etkeni. Akraba ve yakınlarından pek çoğu hacca gitmesine rağmen, Şehu haccını ifa edememişti. Bir defasında hacca gitmeye yeltendi, fakat aile sorunları yüzünden bunu gerçekleştiremedi. Klâsik medrese eğitimi ile yetinmeyen Şehu, geniş çaplı bir eğitim ve öğrenim gördü. Hayat dolu bir kişiliği, heyecanlı ve ateşli bir üslûbu ve entelektüel bir bilgi birikimi bulunmaktaydı. Onun çalışmalarının hemen hemen her birinde aşk ve coşku egemendi. Onun coşku ve heyecanını şu şiir açıkça göstermektedir:

“Dostum, yalnızlığımın son bulması için Rabb'ıma yalvarmaktayım.

Kalbimde beslediğim Peygamber aşkını başkaları ile paylaşmak sevdasındayım.

Peygamberlerin şahı ve önderi Ahmed-i Muhammed'i görmek arzusundayım.

Lisanımla, kalbimde ona duyduğum sevgiyi yâd etmekte ve onu medhmetmekteyim.

Attığım her adımda sanki onu yanımda görmekteyim.

Gözlerimi her ne tarafa yöneltsem orada onu görmek sevdasındayım.

Gözlerim önderim Muhammed'i görmeye müştak.

Sanki her yerde onun cemalini görüyor ve onun sesini işitiyorum.

Kulaklarımda çınlayan, gözlerimde beliren,

Kalbimin atışına yol açan hep onun özlemi.

Ama bir türlü imkânım olup da Ravza'sını ziyaret edemedim.

Haremeyn'de onunla buluşamadım.

Fakat şunu bil ki, kalbim ve ruhum onda, sanki onunla birlikte.

Mekke ve Medine ve Ravza-i Mutahhara gözlerimde tütmeğe.”¹

Ona göre hac, İslâm inancının güzide ve anlamlı bir sembolüdür. Sadeliğini kaybeden İslâm anlayışları, gerçek İslâm düşüncesine gölge düşürmektedir.

Onun tasası bundan ibaret değildi. Müslüman Fülânî öğrenciler, Mısır ve Mekke ile sürekli irtibat halinde bulunmakta, dolayısıyla İslâm dünyasındaki yeni İslâmî hareketlere aşina olmaktaydılar. Orta Doğu ve Hindistan'daki Avrupalı güçlerin istilâsına uğrayan dindaşlarına dolaylı bir şekilde destek vermekteydiler. Onların bu duyarlılıkları sonucu, Avrupalıların Sudan'ı işgali, aslında bir asır kadar gecikmiştir. Hac ibadeti sayesinde onlar, dış dünyada ortaya çıkan fikir akımlarından haberdar olmakta ve o fikir akımlarının etkisi altında kalmaktaydılar. Dâru'l-İslâm'ı, özellikle de Müslüman Hindistan'ı işgal eden Avrupa sömürgecilerinden haberdar durumdaydılar.

¹ *Ma'amare of Shehu Usumanu dan Fodio*, Malam İsa dan Shehu tarafından Hausa dilinde hazırladığı bir eserdir. Orijinal bir nüshası Mervyn Hisket'te bulunmaktadır. Zaria, ts.

Müslüman Fülânîler, İneslemenli Tuareglerle yakın temas ve ilgi içerisinde bulunmaktaydı. Özellikle Agadesli Fülânîler, hızla ıslahat düşüncesine meyiletmekte ve ıslahat hareketinin güçlü destekçileri konumunda bulunmaktaydı. Müslüman Fülânîler Tuareglerle neden bu kadar samimi birliktelik sağlayabilmekte, onları nasıl bu kadar çok etkileyebilmektedirler? Öncelikle, İneslemen halkı ile aynı havzada yaşamaktaydılar. Ayrıca, Fülânîlerin çoğu Tuareg dilini konuşmaktaydı. Tuareg dili dinî bir lisan olarak benimsenmekte ve hürmet duyulmaktaydı. Diğer yandan Fülânîler, İneslemen şeyhlerini müşşid olarak kabul etmekte, evliya türbelerini sık sık ziyaret edip, buraları küçük bir hac merkezi haline getirmekte idiler. Onların ziyaret ettiği Agades çevresinin en meşhur türbesi Sîdî Mahmûd el-Bağdâdî'ye ait bulunmaktaydı.

Şehu Osmân dan Fodio, Kâdiriyye tarikatının kurucusu Şeyh Abdülkâdir el-Geylânî'nin kendisine keşf halinde görüldüğünü, kendisi ile rüya âleminde birliktelik sağladığını iddia etmekteydi. Böylesi keşf hallerinden birinde Şeyh, kendisini Sudan bölgesinin temsilcisi olarak atamış ve kendisine biat alma yetkisini, hakikat yolunun öncüsü ve tarikatın müşşidi unvanını vermişti. Kendisine takdim ettiği İslâm kılıcını, Allah'ın düşmanlarına karşı kullanmasını öğütlemişti. Kendisiyle gerçekleşen son görüşmelerinde Gobir sultanları ile yakın temas kurmasını öğütlemişti. Yaşanan bu manevî tecrübeler Şehu'nun, Kâdiriyye'nin kurucusu ile mistik bir alâka kurmasına yol açtı. Onun bu tasavvufî yönü, ıslahatçı ve cihad önderi bir kişiliğe bürünmesine yol açtı.

İneslemen Tuaregleri gibi Müslüman Fülânîler de her yüzyılda ortaya çıkacağı düşünülen Müceddid ve Beklenen Mehdî fikrine inanmaktaydı. Bağlılarının çoğunluğu Şehu'nun da bizzat Mehdî olduğuna inanmaktaydılar. Fakat Şehu Osmân, kendisini Beklenen Mehdî olarak takdim edilmesini reddetmekteydi. O kendisini müceddidlerin sonuncusu olarak takdim etmekte, Mehdî'nin kendisinden sonra geleceğini vurgulamakta ve kendisini Mehdî'nin habercisi şeklinde lanse etmekteydi. Hem kendisi hem de taraftarları, Mehdî'nin gelmesinin çok yakın olduğuna inanmaktaydı. İslahat hareketlerini başlatmak için öngördükleri sebeplerden biri de ilâhî bir görevle gelecek bulunan Mehdî'nin çalışmasına ön hazırlık yapmak niyeti idi.

Fülânî ıslahatçıları Maghilî ve Suyûtî isimli iki ekolün önde gelen takipçileri idi. Şeyh Osmân eserlerinde her iki ekole ait fikirlerden yararlanmaktaydı. el-Maghilî'nin Sunnî Ali'yi tenkit edişi gibi, o da Habe'de İslâmî anlayışı gereği siyasî zümreyi eleştirmektedir. Kendi argümanlarını desteklemek ve kanıtlamak için Mehdî'nin gelişi konusunda es-Suyûtî'nin tespitlerini kabul etmekteydi. Kısaca söyleyebiliriz ki bu iki ekol, diğer İslâm düşünürlerinden daha çok Müslüman Fülânîleri etkilemekteydi.

a. Silâhlı Mücadeleye Teşvik ve Hazırlık

Müslüman ıslahatçılar, Gobir Hanedanlığı'nın siyasî ve sosyal yaşam tarzlarına tepki göstermekte ve onlara karşı tavır koymaktaydılar. Gobir halkının yaşam tarzını benimsememekteydiler. Uzun dönem devam edecek olan silâhlı mücadelenin başlarında ıslahatçılar, Bawa Jan Gwarzo isimli Sorkin Gobir sultanının zayıf

anını yakalamaya çalışılmaktaydı. Abdullah b. Muhammed Gobir halklarına şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

“Sünnet basite indirgenemez. Çünkü o sıradan ve âdet türünden bir şey değildir.

Oyun ve eğlenceden uzak durunuz.

Sizleri Hakk'a, adalete, insafa çağırın davetimizi iştir de ona uymazsanız,

Kendi kendinizi ilâhî azaba ve cehennem ateşine atmış olursunuz.”²

Bu uyarı ve ikazlar Gobir Sultanlığı aristokrasisi yanında, Hausa Fülânîleri, Zamfara, ve Kebbi yöneticilerine yönelik de bulunmaktaydı. Cemaatinin pek çok üyesi sosyal ve politik baskılara maruz kalmalarına rağmen, canla başla onun mesajına sadakat göstermekteydi.

Şehu sözlerine, insanları tövbeye çağrı ile başlamaktaydı.

“Çağırma kulak verin ve Allah'tan korkun.

Gayr-i İslâmî âdetlerden, İslâm'a ters düşen töre ve yaşantılardan vazgeçin.

Hepimiz tövbe edelim. Gönlümüze sevdâyı yerleştirelim.

Dinin buyruklarına itaat edelim, tövbe ile kötülöklere son verelim.”³

Şiirin devamında o, muhataplarına ölümü hatırlatmaktaydı.

“Ölüm bir tükeniş ve yok oluş değildir.

Hiç kimsenin iyilikleri karşılıksız kalmayacaktır.

Şunu unutma ve iyi bil ki,

Ölüm geldiğinde kimse ondan yakasını kurtaramayacaktır.

Her kim ölene kadar tövbeden nasipsiz yaşamışsa,

Cehennem ateşine sürüklenecektir.”⁴

Muhataplarını dehşet verici azapla ve canlı anlatımlarla uyarmaktadır. Cehennem azabına maruz kalmamaları için onlara, cehennemin dayanılmaz vafını gözler önüne sermektedir:

“O gün günahkârlar cehenneme atılacaktır.

Aman Allah'ım! Orada karnınızı doyuracak

Ne gıdanız ne de içecek suyunuz vardır. Aklınızı başınıza alın.

Orada cehennemlikler sadece ve sürekli kaynar sular içecekler,

Zakkum ağacından acı, sert gıdalar yiyeceklerdir.

Dikenli ağaçlardan şiddetli bir şekilde acı çekeceklerdir.”⁵

²*Wakar wa'azi of Abd Allah b. Muhammed*, Centre for the Study of Nigerian Languages, Bayero University, Kano, el yazma. Eserin orijinali ve İngilizce çevirileri Abdülkadir Dangambo'nun 1980 yılında London'da hazırladığı doktora tezinde bulunmaktadır.

³*Wakar gargadi of Shehu Usumanu dan Fodio*, Centre for the Study of Nigerian Languages, Bayero University, Kano, el yazma. Eserin orijinali ve İngilizce çevirileri Abdülkadir Dangambo'nun 1980 yılında London'da hazırladığı doktora tezinde bulunmaktadır.

⁴*Wakar gargadi of Shehu Usumanu dan Fodio*, Centre for the Study of Nigerian Languages, Bayero University, Kano, el yazma. Eserin orijinali ve İngilizce çevirileri Abdülkadir Dangambo'nun 1980 yılında London'da hazırladığı doktora tezinde bulunmaktadır.

⁵*Wakar gargadi of Shehu Usumanu dan Fodio*, Centre for the Study of Nigerian Languages, Bayero University, Kano, el yazma. Eserin orijinali ve İngilizce çevirileri Abdülkadir Dangambo'nun 1980 yılında London'da hazırladığı doktora tezinde bulunmaktadır.

Peygamber'in yolunu izleyen ve sünnet-i seniyyeye sadakat gösterenleri ise cennetle müjdelemektedir:

"Yol, Peygamber'in ve ashabının yoludur.

Yol, cennetle müjdelenenlerin yoludur.

Cennet taze süt ve bal ırmaklarının bulunduğu yerdir.

Katkısız, saf ve temiz Kevser suyunu ifadeye lisan yetmez.

Orası Muhammed'in makamıdır.

Onu sevenlerin yurduudur. Allah bizi de onunla beraber kılsın. Amin."⁶

Benzeri uyarı ve müjdelerle insanların kalplerini kazanmaya çalışmakta, Mehdî anlayışını hayatı boyunca dillendirmekte, kıyamet alâmetlerini sık sık vurgulamakta ve düşündüklerini bağluları ile paylaşmaktaydı.

"Dinleyin. Dönem Mehdî'nin gelmesinin yakın olduğu zamandır.

Biliniz ki, onun geleceğini ortaya koyan şartlar teşekkül etmiş bulunmaktadır.

Mehdî'nin gelmesine yol açan faktörlerden birisi ulema arasında

Hırs, tamah ve dünya sevgisinin baş göstermesi,

Onların Allah'ın rızasını gözetmemeleridir.

İkincisi kanunî düzenlemelerin Kur'an'a dayanmamasıdır.

Şunu iyi bilin ki, ahir zamanda İslâm'a uygun yaşam sürülemez hâle gelecektir.

Üçüncüsü, yönetim ve idarenin sefihlerin eline geçmesidir.

Dördüncüsü, inananların zengin kapılarında beyhude yere dilenmeleridir.

Beşincisi, günahkâr ve sefih insanların baş tacı edilmesi, şeref ve izzet bulması,

Övgü ve methiyelere, alkış ve taltiflere boğulmasıdır.

Altıncısı, halkın çıldırması, ne oldum delisi haline gelmesidir.

Amaçladıklarına, isteklerine ulaşmada sınır tanımamaları,

Sabırsız ve tahammülsüz hâle gelmeleridir.

Yedincisi komşuluk ilişkilerinin bozulup ortadan kalkmasıdır.

Merhamet ortadan kalkacak, onun yerine kin ve kötü niyet egemen olacaktır.

Sekizincisi doğruluğun önemini kaybetmesi,

Yerini yalan, dolan ve hilenin almasıdır.

Dokuzuncusu, dedikodunun had safhaya ulaşması,

Menfaat uğruna kişinin kardeşini bile aldatmasıdır.

Onuncusu ise, iffet, haya, ar ve namus duygusunun ortadan kalkması,

Kadın ve erkeklerin birbirinden asla utanmamaları,

Birbirinden çekinmez hâle gelmeleridir.

İşte o zaman Allah kapıları açacak,

Mehdî gelecek ve halk ona sadakat duyacaktır."⁷

⁶*Wakar gargadi of Shehu Usumanu dan Fodio*, Centre for the Study of Nigerian Languages, Bayero University, Kano, el yazma. Eserin orijinali ve İngilizce çevirileri Abdülkadir Dangambo'nun 1980 yılında London'da hazırladığı doktora tezinde bulunmaktadır.

Köylü ve göçebeleri irşada koyulan Şehu, onları içerisinde buldukları sosyal ve politik buhranlar karşısında uyarmaktaydı. Mehdî'nin yakını olma şerefini edinmek için Şehu'ya katılmaları istenmekteydi.

Gobir'e bağlı Habe halkı, Şehu'nun, uyarı ve ikazları ile, yaşam tarzlarını tehdit ettiğini düşünmekteydi. Şehu'nun iddia ettiği gibi, kendilerinin yanlış yolda olduklarını düşünmemekteydiler. İslâm'ın temel esasları ile hanedanlığın geleneksel din ve inançları çelişmekte ve çatışmaktaydı.

Şehu Osmân, Gobir bürokrasisinde etkisizdi. Bu eksikliğini gidermek için Bawa Jon Gwarzo'nun torunu Yunfa'yı Gobir sultanı olarak işbaşına getirmeye çalıştı. O bu tutumuyla Gobir siyasetine müdahale etmeye çalışmaktaydı. Yunfa, önceleri Şehu'ya yakınlık gösterdi. Saltanat koltuğunun gerisinde Şehu'nun nüfuzu ve desteğini almaktaydı. Fakat Yunfa ona karşı gösterdiği yakın ilgiden vazgeçti ve tutumunu değiştirdi. Hatta, onun serbest hareket etmesine müsaade bile etmedi. Yunfa'nın bu tutumu Müslüman ıslahatçıları şaşkına çevirdi ve morallerini bozdu. Sonunda her iki taraf birbirine öfke duymaya başladı.

Bu süreçte Yunfa, otoriteyi tekelinde toplamaya çalıştı. Zilkade 1218/Şubat 1804'te anlaşmazlığa yol açan bir takım olayların ortaya çıkması ile Şehu ve taraftarları, Gudu'ya hicret etmek zorunda kaldı. Gudu, Gobir'in uzak bir sınır kasabası olup, Gobir idaresinin nüfuzu dışında kalmaktaydı. Bu durum, ıslahatçılar tarafından hicret diye isimlendirilmekte, dâru'l-küfr bir bölgeden dâru'l-İslâm olan bölgeye geçiş şeklinde değerlendirilmekteydi. Bu, açıkça Hz. Muhammed (s.)'in 622 yılında ki Mekke'den Medine'ye hicreti ile paralellik arz etmekte, onun hicretine benzediği düşünülmekteydi.

Yunfa bu olayı bir isyan girişimi tarzında değerlendirdi. Şehu'nun görevlendirdiği halife ve vekilleri, isyancı ve terörist olarak gördü. Onları cezalandırmak için üzerlerine askerî kuvvetler gönderdi. Gönderilen askerî birlikler Müslümanlara saldırı düzenledi. Müslümanlar da mukabelede bulunup misilleme yapmaları ile Hausa cihadı başlamış oldu.

b. Hausa'da Silâhlı Mücadelenin Başlaması: 1219-1227/1804-1812

Gobir Devleti'ne karşı başlatılan silâhlı mücadelenin ilk safhası, batı ve kuzeyde Rima ırmağı, güneyde Zamfara ırmağı ve doğuda Bunsuru ırmağı ile çevrili bölgede gerçekleşti. Bölge maki toplulukları ile kaplı düz bir alan ve yüksek kayalıkların yer yer yükseldiği bir özellikte bulunmaktaydı. Burası, süvari birlikleri için aranıp da bulunamayacak bir özelliğe sahip yerd. Fakat surlarla kaplı şehirleri ele geçirmek pek kolay değildi. Dışarıdan kuşatma yapmanın ve askerî seferler düzenlemenin bir takım zorlukları vardı.

Gobir Devleti 12/18. yüzyılın ikinci yarısında gücünün zirvesine ulaştı. Düzenlenen muhasara ve işgallerle Zamfara ve Katsina bölgelerini kontrol altına almakta ve bu bölgelere egemen olmaktaydı. Fakat Abdullah b. Muhammed, Muhammed Bello ve Aliyu Jedo'nun önderlik ettiği Müslüman güçler, zamanla Habeli

→

⁷*Alamomin bayyanar Mahadi*, Osmân b. Fudi'ye atfedilen bir eserdir. Centre for the Study of Nigerian Languages, Bayero University, Kano, el yazma. Eserin orijinali ve İngilizce çevirileri Abdülkadir Dangambo'nun 1980 yılında London'da hazırladığı doktora tezinde bulunmaktadır.

hasımlarından daha iyi askerî güce ve tekniğe sahip konuma geldiler. Fülânîlerin savaş taktikleri hem geleneksel Arap savaşlarına hem de Tuareglerin çöl baskınlarına benzemektedir.

Habeli siyasilere muhalif Fülânî topluluklarından teşekkül eden Şehu ordusu dört gruba ayrılmaktaydı. Bunların en önemlileri okçu birlikleriydi. Diğer birlik Hausa köylülerinden teşekkül etmekteydi. Bunların ellerinde savunma gereci olarak balta, asa ve kılıç gibi basit kesici âletler bulunmaktaydı. Ordusunda Hausalılardan yer alması, hizmet sahasını Hausalılardan içlerine kadar götürdüğünü ve Hausalıları etkilemeyi başardığını göstermektedir. Diğer bir askerî birlik süvari grubuydu. Fülânî ulemasından teşekkül eden bu birlik, hem eğitim öğretim hizmetini hem de askerî hizmetleri yürüten atlı zümredir. Bunların yanında Müslüman Fülânîlerin müttetiklerinden Tuareg askerî birlikleri de ordunun bir kısmını teşkil etmekteydi. Fakat Tuaregler diğer gruplar kadar güvenilir bir çizgi izlememekteydi. Zafere bir adım yaklaşıldığı durumlarda bile savaş alanını terk etmekle ve cihaddan kaçmakla itham edilmekteydiler.

Benimsenen savaş taktikleri sonucu, bir takım başıbozuk ve bireysel hareketlere rastlanmaktaydı. Yaya ve piyade birlikleri süvari güçlerinin ortasında ilerlemekteydi. Cihadın ilk dönemlerinde, Fülânî ordusu istenildiği düzeyde uyum ve insicam içerisinde hareket edememekteydi. Ordunun askerî disiplinden yoksunluğunun en önemli sebebi, ordu komutanlarının son derece iyi niyetli ve oldukça müsamahalı davranmalarıydı. Küçük başarılar elde edildiğinde, durum abartılmakta ve düşmanın mağlup edildiği kanısına sahip olunmaktaydı. Edinilen tecrübeler sonucu zaman içerisinde Şehu ordusu, arazi şartlarından yararlanarak pusu kurmaya, dikenli çalılıklarda ve ormanlık arazide düşmanı gafil avlamaya, düşman güçlerine tuzak kurmaya, rakip güçleri etkisizleştirmeye başladı. Okçu, yaya ve süvari birlikleri ortak bir çatı altında toplanmaya çalışıldı. Bu durum geleneksel savaş taktikleri dışındaydı. Zira şartlar gereği, organizeli savaşa zorunluluğu ortaya çıkmaktaydı. Şehu ordusu, daha sonra bünyesinde özel istihbarat gücü barındırmakta, savaşta her türlü askerî taktiğe başvurmakta ve tüm şartları kendi lehlerine çevirmeye çalışılmaktaydı. Her şartta düşmana amansız darbe vurmaya suretiyle düşman güçlerine toparlanma fırsatı tanınmamaktaydı. Zaman ve zeminin en iyi şekilde ayarlanması, muharebe meydanlarındaki yerleşim düzenleri ve fırsatları değerlendirmek suretiyle çoğu zaman düşman birlikleri gafil avlanmakta, kazanılan zafer ve ganimetlerle sevinilmekteydi. Şeyh Osmân'ın kazandığı bu zaferler, Sudan halkının umudu haline geldi. İşte onların onun yanında düşmana karşı kazandıkları zafer coşkusunu yansıtan bir şiir:

“Onlarla karşılaşmıştık bir Perşembe günü
 Öğleden önce Qurdam'ın yüksek tepelerinde.
 Ocağın başında toplanmış mangal yapıyorlardı.
 Onları tüm meskenleri ile birlikte ele geçirdik.
 Ele geçirdiğimiz ganimetler, göz kamaştıran elbiseler
 Nefis halılar ve tüm mefruşatlar.
 İsyan etmişlerdi, savaş için her şeyi göze almışlardı.
 Aşama aşama, irili ufaklı her türlü savaş hazırlığını gerçekleştirmişlerdi.

Bayrağımız onların diyarlarında dalgalanmaya başladı.

Bayrağımız çizgili yapısı ve renkli kumaşı ile onların tepkisine maruz kalmaktaydı.

Biz onlara, onlar bizlere silâhli saldırıda bulunuyordu.

Saldırıları ile tozu dumana katmaktaydılar.

Ama okları hedefi yakalayamamakta,

Kılıçları mecalsiz ellerde körelmekte,

Mızrakları basiretsiz ellerde anlamsızlaşmaktaydı.

Sonunda taşı tarağı toplayamadan kaçışmak zorunda kaldılar.

Orduları hallaç pamuğu gibi darmadağın edilip aç ve susuz kaldılar.

Çekirgeler gibi dağılıp şaşkına döndüler.

Hepsini öldürüp mallarına el koyduk.

Tüm varlık ve servetlerini vadide bırakıp kaçmak zorunda kaldılar.”⁸

Mücahidlerin askerî, siyasî ve iktisadî savaş plân ve stratejileri, doğuda Konomo kenti, batıda Birnin Kebbi'yi ele geçirip Zamfara ırmağı yatağını kendi hinterlandları haline getirmektir. Dolayısıyla onlar, önemli bir hayat sahası niteliğindeki Zamfara havzasını kontrol altına aldılar. Savaşın tüm şiddeti ile uzun zaman devam edeceği her halinden belliydi. Habe Kalesi'ni ele geçirmek isteyen Şehu kuvvetleri büyük bir meydan savaşına hazırlandı. Habe Krallığı'ndaki diğer Fülânî grupları ile bağlantıya geçildi. Buldukları yerlerde Habe Krallığı'na karşı isyana geçmeleri sağlandı. Dolayısıyla Gobirawa'nın muhtemel müttefikleri ile temasa geçmesine fırsat tanınmadı.

Başarılı askerî taktik ve stratejileri ile Şehu güçleri, ilk önemli zaferlerini 1219/1804 yılında Tobkin Kwotto'da kazandılar. Fakat bu zaferler, Müslümanların bir takım mağlubiyetlere maruz kalmadığı anlamına gelmez. En önemli mağlubiyet, 1219/1804 yılındaki Tsuntsuwa Savaşı ile 1220/1805 yılındaki Alwasa Savaşı'nın kaybedilmesi idi. Tsuntsuwa Savaşı'nda bir takım sıkıntılara maruz kalınsa da elde edilen mağlubiyetlerin hiçbiri Müslümanları yıldırmadı. Gerçi bu savaşta ölen Müslümanların çoğunluğu ulema sınıfındandı. Zira bunlar, Müslüman Fülânî güçlerinin elit zümresini ve kalbur üstü kesimini teşkil etmekteydi. Müslüman Fülânîlerin pek çok okur-yazar kitlesini savaşta kaybetmesi, cihadın seyrinde de önemli değişikliklere yol açtı. Çünkü, Şehu'nun profesyonel ve seçkin savaş birlikleri ulemadan meydana gelmekteydi. Verilen bu kayıplarla Şehu, ileriye dönük ideallerinin gerçekleşmesinde bir takım sıkıntılar yaşadı. Şehu kuvvetleri 1223/1808 yılında Gobir'in başkenti Alkalawa'yı ele geçirdi. Alkalawa'nın düşmesiyle de Gobirawa'nın direnişi son buldu.

Gobir karşısında uğranılan mağlubiyetler, cihadın hızını kesmedi. Hatta Fülânî cihadının Kano, Zaria, Bauchi gibi diğer Habe Krallıklarına sıçramasına yol açtı. Özellikle Borno Sultanlığı'nda yaşayan Fülânîler, Borno mailerine karşı isyana kalkıştı. Uzak diyarlarda gerçekleşen ve ilhamlarını Şehu'dan alan bu fetih hareketleri, Fülânî aşiret liderlerinin öncülüğünde gerçekleşmekteydi. Zira Şehu, kendisinin

⁸ Abdullah b. Fûdî, *Tazyin al-waraqat of Abdullah ibn Muhammad*, ter. ve haz. Mervyn Hiskett, Ibadan 1963, s. 112-113.

manevî eğitiminden geçen ve kendisine müntesip ileri gelen Fülânî halifelerini görevlendirerek halkların cihada katılımını sağlamaktaydı. Şehu tarafından *Emîn* veya *Sancaktar* unvanı ile görevlendirilen bu halifeler, askerî birliklerin başına getirilmekteydi. Askerî birliklerin komutasını üstlenen emînlerin daha önceden kazandığı askerî zaferlerle kendilerini ispat etmeleri gerekmektedir. Görevlendirildikleri bölgelerde üstün başarı gösteren ve cihadı hakkıyla temsil eden emînlere fethettikleri yeni coğrafyanın idaresi verilir ve onlar bağımsız birer eyalet valileri konumuna gelirlerdi. Fakat hem tasavvufî hem de siyasî açıdan Şehu'ya bey'at ettikleri için Şehu'nun müttetikleri konumundaydılar.

1227/1812 yılında Müslüman Fülânî Devleti teşekkül etti. Kurulan Fülânî Devleti, başlıca iki büyük eyaletten müteşekkildi. Güneybatı eyaletinin başkenti Gwandu olup Şehu'nun kardeşi Abdullah b. Muhammed tarafından idare edilmekteydi. Ülkenin kuzeybatı bölgesinin başkenti ise önceleri Wurno iken sonradan Sokoto olmuştur. Sokoto ise Şehu'nun ikinci oğlu Muhammed Bello tarafından yönetilmekteydi. Şehu'nun kendisi ise halife unvanına sahip bulunmaktaydı. Resmîyete göre her iki bölgenin idaresini uhdesinde bulundurmaktaydı. Gerçekte ise her geçen gün iki vekili de ülkenin gerçek başkanı konumuna gelmekteydi. Çünkü Şehu ömrünün kalan kısmını, eğitim öğretim işlerini yürütmek ve eser yazmakla geçiriyordu. 1227/1812 yılından beri Fülânî hilâfeti, Birnin Konni'nin güneyinde yer alan Hausa topraklarının çoğunu kontrol altında tutmaktaydı. Ülkenin kuzeyine düşen Ahir Sultanlığı ise dolaylı da olsa Fülânî Devleti'ne bağlı bulunmaktaydı. Bir süre sonra Agadeş Sultanlığı da halifenin müttetiki konumuna geldi ve halifeye destek verdi.

Her iki eyaletin ortak idaresi söz konusu değildi, ama Fülânî Devleti coğrafyası dahilinde ticaret yollarının güvenliği ve içtimaî hayatın insicamı birlikte sağlanmaktaydı.

1227/1812 yılında hilâfetin güneydoğu sınırı Benue ırmağına kadar, batı sınırı Nijer ırmağının doğu hattına kadar uzanırken, doğu sınırı uzun yıllar kargaşalı ve kavgalı bir konumda kalmıştır. Ülkenin siyasî otoritesi zayıflayınca, Gombe Devleti'ne sınır topraklarda bir takım çalkantılar gerçekleşti. Fakat açık konumda bulunan ülkenin güney sınırında İslâmlaştırma faaliyetleri ve fetih hareketleri uzun yıllar devam etti.

c. Hausa İslahat Hareketinin Sonuçları

Hausa ıslahat hareketi uzun vadeli bir takım sonuçlara yol açmıştır. Bunların bir kısım semere ve sonuçlarını günümüzde de görmekteyiz. Bu sonuçlardan ilki, İslâm'ın hâkim din konumuna gelmesidir. Zira, daha önce Müslümanlar bölgede azınlık statüsünde bulunmaktayken, mücadele sonrası dönemde İslâm, resmî din kabul edilmiş ve reâyâsından devlet başkanına kadar çoğunluğun dini konumuna gelmiştir. Siyasî ve içtimaî hayat, şer'î esaslara göre belirlenmeye başlanmıştır. Diğer bir önemli sonuç ise, siyasî yetkilerin ulemaya devredilmesi, ilmî otoritenin işlevinin artması ve onların görüşlerine başvurulmasıdır. Önceden ulema, hanedan üyelerinin siyasî baskısı altında bulunmakta ve sürekli takibata maruz kalmaktaydı. Sünnî Ali döneminde Timbuktu'daki Sanhaja ulemasının sahip olduğu imtiyazlar tekrar ele geçirilmiş oldu. Bu dönemde ulema, sadece eğitim sorunları ile ilgilenme-

mekte, aynı zamanda siyasî meselelerle de uğraşmaktaydılar. Diğer bir sonuç ise dağınık ve özerk Habe Krallıklarının İslâmî Emirlikler şekline dönüşmesi ve hilâfet merkezine, yani Sokoto'ya bağlanmasıdır. İslahat hareketi, bölgede dinî hedefler kadar siyasî gayeler de gütmüş, bölgenin dâru'l-İslâm hâline gelmesine yol açmıştır. İslahat hareketi toplumun ıslahını sağlamış, ilâhî hükümlerin icrasına imkân hazırlamış, Müslümanlarda İslâmî bilincin canlanmasına hız kazandırmış ve İslâmî bir yönetim sisteminin gerçekleşmesine yol açmıştır. Fakat dinî ideallerin kötüye kullanılması ve din adına bir takım yanlış adımların atılması da, ortaya çıkan olumsuz sonuçlardandı. Hausa idaresinin Müslüman yöneticilerin eline geçmesine, ülkede İslâmî bir yönetimin gerçekleşmesine rağmen, dinî ve içtimaî sahada ileri düzeyde bir devrim olmamış, yaşam tarzlarında ileri düzeyde bir değişim yapılamamıştır.

İslahat hareketinin bu tür siyasî sonuçlarının yanında bir takım iktisadî sonuçları da olmuştur. Hausa ticaret merkezlerinde ve ticaret yollarında bir takım değişiklikler gerçekleşmiştir. Başa geçen siyasî oluşuma bağlı olarak yeni ticaret merkezleri kurulmuştur. Yeniden yapılanmaya ve bir takım kasabaların inşasına paralel olarak şekillenişine paralel olarak ticaret yollarında da değişim gerçekleşmiştir. Böylece ticaret yollarının kontrolü Sokoto Devleti'nin eline geçmiştir.⁹

Diğer bir önemli sonuç ise cihad düşüncesinin popüler hâle gelmesidir. Sudan bölgelerinde İslâm'ı bireysel düzeyde yaşamaya çalışan ve toplumun gidişatına aldırmanın Müslüman tipi yerine değişim arzulayan, inançlarını hayata geçirmek isteyen ve İslâmî bir yönetimin tesisi için silâha sarılan mücahidler boy göstermeye başladı. Müslümanlar Hausa cihadından ibret almaya, kendilerini Hausa cihadı ile özdeşleştirmeye çalışmaktılar.

4. MASİNA ISLAHAT HAREKETİ

Şehu Osmân'ın tutumunu ve çizgisini benimseyen ilk şahsiyet, Masinalı bir Fülânî âlim olan ve Seku Ahmedu ya da Ahmedu Lobbo diye bilinen Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Saîd'dir. Kendisi 1214/1800 yılında Masina'da ıslahat hareketleri başlatan Müslüman ıslahatçılardan birisidir. Fakat onlardan farklı olarak askerî zaferler elde eden bir kumandan ve seçkin bir liderdir.

Ahmed b. Muhammed, Şehu Osmân dan Fodio'nun mürididir. Şehu'nun huzurunda rahle-i tedrisat görmüştür. Dolayısıyla fikhî açıdan Mâlikî mezhebine mensup, tasavvufî açıdan Kâdiriyye tarikatına bağlı bir şahsiyettir. Bazı araştırmacılar, onun Hausa cihadına katıldığını söylemektedir. Kendisi irşadla görevlendirilmiş, yıllarca kendi göçebe kabilesine dini tebliğ etmiştir. Kabilesi kendisini benimseyip vaazlarından etkilenmiştir. Bölgenin siyasî otoriteleri olan Dikko kılanlarından Fülânî ordo'ün üyelerini irşad etmek için yıllarca gayret sarf ettiyse de pek başarılı olamamıştır. Mesajına kulak vermemele birlikte küfürde ısrarcı davrandıkları için ordo'nlere karşı cihadını ilân etmiştir. Silâhlı mücadeleye başlamasının 1225/1810 veya 1234/1818 yılında gerçekleştiği şeklinde iki farklı yaklaşım bulunmaktadır.

Ahmed b. Muhammed'in uzun bir seyr u sülûk eğitimi gördüğü, Şehu Osmân'dan icazet ve bir cihad sancak aldığı söylenmektedir. İcazet ve sancak alışı göz

⁹ Adamu, Mahdi, The Hausa Factor in West African History, Zaria ve Ibadan 1978.

önünde tutulacak olursa Şehu, onun manevî üstadı, mürşidi ve siyasi önderiydi. Sonradan Ahmed b. Muhammed'le Sokoto hilâfeti arasında bey'at konusunda anlaşmazlığın ortaya çıktığı görülmektedir. Zira, Sokoto idarecileri bölgenin kendilerine bağlı olması nedeniyle bölge Müslümanlarının da Sokoto halifesine bey'at etmesini beklemekteydi.

Ahmed b. Muhammed, Hausalı Fülânî ıslahatçılarından bazı konularda fikrî ayrılığa düştü. Azaward Kuntası'na¹⁰ müntesip bir takım ulema bölgelerinde etkin rol oynaması yönünde kendisine destek verdi. Örneğin, Kunta şeyhi Sîdî Muhammed b. Sîdî el-Muhtâr el-Kunti'nin müridi Alfa Nûh b. Tâhir bunlardan biri olup onun yakın danışmanlarından. Her ne kadar Şehu'nun halifesi olarak yola çıkmışsa da Şeyh Ahmed b. Muhammed müstakil konuma gelmiş, tasavvufî ve siyasi bey'atını bizzat kendisine yaptırmaya başlamıştır.

Seku Ahmedu cihadının başladığı dönemler, Masina Fülânîleri, Segulu Bambaralara tâbi durumda bulunmaktaydı. Bambaralara karşı silâhlı mücadele başlatan Ahmed b. Muhammed, onlar karşısında etki ve nüfuzunu hissettirmeyi başardı. Cihadın başladığı dönemlerde kendisi Hamdallahi şehrini kurdu. Elde edilen zaferin sonunda Hamdallahi, Masina Fülânîleri, Segu Bambaraları ve Karta halkını egemenliği altına alan devletin başkenti konumuna geldi. Kurduğu Masina Devleti'nin otoritesi aynı zamanda Timbuktu genelinde de kendini hissettirmeye başladı. Masina Devleti'nin nasıl kurulduğunu ve komşu ülkelerle ne tür bir ilişki içerisinde bulunduğunu bir sonraki çalışmamızda ele alacağız.

Ahmed b. Muhammed'in ıslahat hareketine katılan mücahid kitlesinin Şehu Osmân dan Fodio'nun bağlılarına oranla son derece az olduğu görülmektedir. Ahmed b. Muhammed dindar ve muttaki bir Kâdirî şeyhidir. Hausalı ıslahat önderleri gibi, o da Mehdî anlayışını benimsemekteydi. Ciddi düzeyde kendisinin Mehdî olduğunu iddia etmemiştir, fakat kendisini müceddid ve Hz. Peygamber (s.)'in on ikinci halifesi diye takdim etmiştir. Aslında bu iddia, Mehdî düşüncesi gibi siyasî bir içeriğe sahip bulunmaktaydı. Ahmed b. Muhammed'in Şehu Osmân dan Fodio gibi, 12-13/18-19. yüzyılın Mehdîsi olma heyecanını taşıdığını görmekteyiz.

Ahmed b. Muhammed'in ıslahat hareketini, siyasî açıdan Timbuktu'daki Arma otoritesini deviren aksiyoner bir hareket diye görebiliriz. Songhay Devleti'nin bir parçası olacak şekilde siyasî bir teşekkül oluşturmayı başarmıştır.

MASINA ISLAHAT HAREKETİNİN SONUÇLARI

Ahmed b. Muhammed'in öncüsü olduğu ıslahat hareketinin öncelikle etkisi, Masina, Segu, Kaarta ve Timbuktu gibi varlıklarını ayrı ayrı sürdüren bölge sultanlarının tek bir İslâmî devlet çatısı altında toplanması, bölgede bütünlüğün tesis edilmesidir. İkinci önemli etkisi ise Müslümanlıkları sözde ve yüzeysel durumda bulunan kitlelerin sünnet-i seniyyeye uygun yaşam sürmeye başlaması, sünnete uygun yaşam tarzının bölgede egemen kılınmasıdır. Hausa mücahidleri gibi Ahmed b. Muhammed'in de yegâne gayesi dâru'l-İslâm coğrafyasını genişletmek, İslâm'ın yayılmasını sağlamaktır. Fakat kendisinden sonraki halifeleri ve kendisine bağlı ıslahat temsilcileri, kendilerini yeteri kadar halka takdim edememekte, halkın benim-

¹⁰ Stewart, C. C., "Frontier Disputes and Problems of Legitimation: Sokoto-Masina Relations 1817-1837", *Journal of African History*, XVII, 4, 1976.

sedîği yanlış dinî anlayışları düzeltmemekte ve yeteri kadar etkili bir rol oynayamamaktaydılar.

Masina ıslahat hareketinin bir diğer tesiri, genellikle çapulculuk, talan ve baskınlarla hayatlarını geçiren göçebe Masina Fülânîlerini yerleşik hayata alıştırmaları ve mukim bir yaşam sürmelerini sağlamasıdır. Öyle ki bölgenin en varlıklı çiftçi ve ziraatçıları onlar oldular. Prof. Marion Johnson'un da ifade ettiği gibi, bu süreç belki cihaddan önce başlamış ve cihadın başarısına etki etmiştir.¹¹ Cihadın önemi bu yöndeki değişimlere hız ve cesaret vermesi şeklinde ifade edilebilir.

Hausa ıslahat hareketinde olduğu gibi, Şeyh Ahmed'in ıslahat hareketi de, geleneksel, pasif, sessiz, sosyal hayattan kopuk ve bireyselliğe dayalı İslâm anlayışı yerine, canlı, dinamik, reaksiyoner ve rasyonel bir İslâm anlayışının benimsenmesine katkıda bulunmuştur. Bu süreçte ıslahat hareketinin başarılı olduğu bir diğer adım ise Müslüman entelektüellerin ilmî araştırmalar, kültürel etkinlikler kadar, siyasî gündemle de üst düzey profile ilgilenmeleridir. Şeyh Ahmed'in problemlere yaklaşım tarzı, kitlelerin kabul gördüğü bir anlayış haline geldi. Özetle Şeyh Ahmed, Bambara elitlerine ve Fülânî ordoenlerine karşı çıktığı kadar cehalete karşı da tavır koyan bir şahsiyettir.

5. EL-HÂC MAHMÛD'UN (Ö. 1266/1850) ÖNCÜLÜK ETTİĞİ İSLAHAT HAREKETİ

Güneydoğu istikametinde, kabile ve aşiret gruplarının yaşadığı Black Volta bölgesinin aşağı taraflarında 1266/1850 yıllarında ortaya çıkan bir diğer ıslahat hareketidir. O dönemlerde Fransız sömürge güçleri Merkezî ve Batı Sudan'ı işgal etmekte, yine İngiliz güçleri de Ashanti Emirliği'ne saldırı düzenlemekteydi. Bölgenin Fransızlar ve diğer Avrupa güçleri tarafından işgaline kadar mücadeleci İslâmî hareketler pek tanınmamaktaydı. Müslüman topraklarının işgal edilmesi cihad hareketlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış oldu.

Bölgede ortaya çıkan bu ıslahat hareketinin lideri diğer hareket önderleri gibi Fülânî değil, Torodbeli bir şahsiyetti. el-Hâc Mahmûd, Dounala'dan bölgeye gelen Dyulalı bir âlimdi. Şeyhi, Dyulasso şeyhi İmâm Yahyâ b. Abdurrahmân'dı. Kendisinden hem iyi bir İslâmî eğitim hem de Kâdirî icazeti aldı. Daha sonra hacca gitti. Hac dönüşü Suriye'ye uğradı. Burada Şeyh Abdurrahîm'le tanıştı. Ondan Kâdirî icazetini yeniledi. Bu şeyhe ülkesine dönüp, orayı fethedeceği ve oradaki tüm kasabalarda bir mescit inşa edeceği sözünü verdi.

O tasavvufî eğitimini Batı Sudan değil, Orta Doğu orijinli Kâdirîliğine göre tamamlamıştır. Yerli Müslümanları kendi safına çekmeye yönelik propaganda faaliyetlerinden yanı sıra, Black Volta'nın batı tarafına düşen Boromolu Müslüman olmayan kitleleri ile de temas kurmaya çalıştı. Kabile olarak yaşamlarını sürdüren bölge halklarından Dyula'ya bağlı Kantosi Müslümanlarının desteğini aldı. O dönemin nüfuzlu halk kitlelerinden sayılan Kantosi Müslümanları, bölgede yaşayan putperest kitlelere olumlu gözle bakmamaktaydı. Zira onlar, Volta/Hausa'daki Fülânî hareketine, Sahra/Sahil'deki Ineslemen hareketine karşı ilk ciddi tepkiyi gösteren kitlelerdi.

el-Hâc Mahmûd başlangıçta bir dizi zafer elde etti. Karargâhını kurduğu ve Wahabu ismini verdiği şehri merkez edinin küçük bir İslâmî emirlik teşekkül ettir-

¹¹Stewart, C. C., "Frontier Disputes and Problems of Legitimation: Sokoto-Masina Relations 1817-1837", *Journal of African History*, XVII, 4, 1976.

meyi başardı. Ölümünden sonra yerine yeğeni Karamoko Muhtâr geçti. Zoborma lideri Babatu ile işbirliği yaptı. Babatu'nun yardımıyla Muhtâr, cihadı yaygınlaştırmaya çalıştı. Fakat kendisine tepki gösteren diğer Müslümanlar önünü kesti. Babatu'nun oyunuyla Muhtâr'a pusu kuruldu. Muhafız Müslüman gruplar tarafından mağlup edildi.

Dyula Müslümanları Volta havzasındaki Fülânî ıslahat hareketine destek vermekteydiler. ıslahat önderlerinin kendilerine bölge putperestleri ile yakın temas kurmalarına müsaade etmedikleri için bir takım zorluklarla karşılaşmaktaydılar. Ticarî hayatlarının bir gereği olarak bölge halkları ile yakın diyalog içerisinde bulunmaları gerekmektedir. Zira putperest zümreler onların pazarı konumundaydı. Ticarî hayatın durmasına ve iş adamlarının hareket kabiliyetinin zayıflamasına yol açmasından dolayı aslında bölge halkları, savaş ve kargaşalık istememekteydi. İslâmî bir yönetimin teşekkülünü gaye edinen ve bölgenin ticarî hayatını etkileyen ıslahat hareketlerinin en bariz örneği Wahabu cihadıdır. Kısaca, el-Hâc Mahmûd'un kurmak istediği emirlik, sadece birkaç kasaba ile sınırlı kaldı.

SONUÇ

Buraya kadar tanıtmaya çalıştığımız ıslahat hareketlerinin ortak noktalarını sunmak suretiyle makalemize son vermek istiyorum.

İdealist Müslüman ulema, bid'atçı, geleneksel ve uysal İslam anlayışına, İslâm dışı hayat tarzına tepki göstermiştir.

Müslüman ulema siyasî bir kimlik kazanmıştır.

Şehu Osmân b. Fudî ve el-Hâc Mahmûd isimlerinde görüleceği üzere, bu tür hareketlerde hac ibadeti ve Kâdirî tarikatı baş rol oynamıştır. Şehu hacca giden kişinin İslâm dünyasını daha yakından tanıyacağını düşünmekte, el-Hâc Mahmûd ise hacca giden kişinin İslâmî kişilik kazanacağını ön plâna çıkarmaktaydı. Ahmed b. Muhammed'in hac ibadetini yeterince kullanıp kullanmadığını bilemeyiz ama Kâdirî tarikatının prestijini fazlasıyla kullandığını görmekteyiz.

İslâmî düşüncenin kimi prensipleri bu şahsiyetleri evrensel İslâm düşüncesini benimsemeye sevk etmiştir. Onlara göre İslâm, fert ve toplum hayatımızda, bireysel yaşamımız ve siyasî hayatımızda, ahlâkî ve toplumsal davranışlarımızda Müslümanların yegâne yaşam tarzı olmalıdır. Müslümanların sünnet ve şeriata uygun tarzda yaşam sürmesi esastır. Müslümanların ülkelerinde sünnet ve şeriat dışı tutum ve davranışlara müsamaha göstermemeleri gerekir. Dolayısıyla bu cihad hareketleri ideal bir toplum vücuda getirmenin çabasını gütmekteydi.

Diğer bir önemli nokta, Şehu Osmân b. Radi ve Ahmed b. Muhammed'in söylemlerinde gördüğümüz üzere, Mehdîlik düşüncesinin önemli bir motivasyon ruhu kazandırmasıdır. Her ne kadar el-Hâc Mahmûd'un Mehdî beklentisi içerisinde bulunmadığı söylene de, yetişme tarzı ve öğrenim hayatında Mehdî düşüncesinin önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir.

Her bir ıslahat hareketi kendi dönemi ve yöresinde yeni bir İslâm coğrafyası teşekkül ettirmekte ve buralara dâru'l-İslâm adını vermekteydiler. Topraklarında İslâm dışı uygulamalarının değil, İslâm hukukunun uygulanmasını vurgulamaktaydılar. Volta bölgesinde şer'î yönetimler kısa ömürlü olsa da, Nijer ve Hausa ülkesinde bu hareketler uzun ömürlü olmuştur.